

LITURGIJA V KOPRU IN V VSEJ ŠKOFIJI V 18. STOLETJU

Ivan LIKAR

Škofija Koper, SI-6001 Koper-Capodistria, p.p.114, Trg Brolo 11

IZVLEČEK

Za Škofijo Koper v 18. stoletju je mogoče reči, da je bila vera močno navzoča v javnem in zasebnem življenju, o čemer govorijo med drugim tudi številni sakralni objekti (181 jih je bilo), devet moških samostanov, dva ženska samostana, okrog 200 duhovnikov (svetnih in redovnih; eden na 125 prebivalcev), veliko bratovščin (samo v Kopru 27).

Nekakšni mejniki v verskem življenju škofije so sinode, ki jih sklicujejo škofje. V Kopru so bile v letih 1722 (Anton Marija Borromeo), 1737 (Avgustin de Brutis), 1766 (Karel Camuccio), 1799 (Bonifacij de Ponte). Toliko je ohranjenih sinodalnih besedil v arhivu škofije. Njihova vsebina je celotno življenje Cerkev, a posebne pozornosti je deležno prav bogoslužje, ki je najvidnejši izraz vernosti. Navodila so zelo podrobna, od delitve zakramentov do češčenje sv. Nazarija ob odprtem sarkofagu.

Za prikaz verskega življenja neke Cerkev v določenem času so zelo pomembne kanonične vizitacije, ki jih opravi škof v svojih župnijah približno vsakih pet let. V 18. st. jih je bilo v koprski škofiji kar 19.

Pečat vernosti Škofije Koper, zlasti na podeželju, je ves čas dajalo glagoljaštvo.

Izredno pomembno za versko življenje na podeželju je bilo koprsko ilirsko seme-nišče (1710-1818).

Velik dogodek v 18. stoletju (zlasti za mesto Koper) je bila povečava stolnice v letih 1716-1745.

Ključne besede: škofije, bogoslužje, glagoljaši, Koper, 18. stoletje, sinode

LITURGY IN KOPER AND IN THE ENTIRE DIOCESE IN THE 18th CENTURY

ABSTRACT

Regarding the 18th century Koper diocese, it can be said that faith was omnipresent at that time in public as well as private life, which is testified by numerous sacral buildings (181), nine monasteries, two convents, about 200 priests (1 per 125 inhabitants), and a number of brotherhoods (only in Koper there were apparently 27 of them).

Some kind of landmarks in the religious life of the diocese are synods convened by bishops. In Koper they were held in 1722 (Anton Marija Borromeo), in 1737 (Avguštin de Brutis), in 1766 (Karel Camuccio) and in 1799 (Bonifacij de Ponte) as witnessed by the preserved synodal texts in the diocese's archives. Their contents include accounts of the entire life of the Church, and a special attention is dedicated to the worship of God, which is one of the most pronounced expressions of faithfulness. The instructions are very detailed, from giving sacraments to the worship of St. Nazarij by the open sarcophagus.

Very important for the presentation of religious life of a certain Church in certain time are canonical visitations made by the bishop in his parishes approximately every five years. In the 18th century, there were no less than 19 of them in the Koper diocese.

The stamp of the Koper diocese's faithfulness, especially in rural areas, was through the entire time provided by Glagoliticism.

Extremely important for the religious life in the rural areas was the Koper Illyric theological seminary (1710-1818).

A great event in the 18th century (particularly for Koper) was the enlargement of the cathedral during 1716-1745.

Key words: dioceses, worship of God, priests, Koper, 18th century

Uvod

Cerkveno in versko življenje – čeprav ta izraza nista istovetna – se na zunaj najboljše vidi v liturgiji ali bogoslužju in v ljudskih pobožnostih. Zato bo zapis o liturgiji v 18. stoletju v Kopru in okolici (torej v takratni Škofiji Koper) hkrati vseboval delni opis življenja Cerkve v tem času. Sestavek ima naslednje segmente: 1) Dediščina 17. stoletja, 2) Škofijske sinode v 18. stoletju, 3) Kanonične vizitacije, 4) Glagoljaštvo, 5) Povečava stolnice in Naldinijevo semenišče.

Dediščino 17. stoletja predstavljajo številni samostani, veliko število svetnih in redovnih duhovnikov, bratovščine, procesije, češčenje relikvij in druge ljudske pobožnosti.

Sinode so prastara oblika škofijskih "cerkvenih zborov", nekakšen "mali koncil". V koprski škofiji so bile v 18. st. štiri (1722, 1737, 1766, 1779). Bile so važni mejniki v življenju škofije, saj so dale nove smernice za pastoralno delovanje. Ohranjene so v štirih knjigah; tri so natisnjene, ena je v rokopisu.

Tridentinski cerkveni zbor je določil, da morajo škofje župnije, župnike in različne verske ustanove (npr. samostane) vizitirati vsakih pet let. V 18. stoletju so koprski škofje opravili 19 takih pastoralnih obiskov, največ (12) Bonifacij de Ponte (1776-1810). Gre za pregled in presojo, kako se izpolnjujejo sinodalna navodila in drugi cerkveni predpisi. Zadevajo versko in moralno življenje posebej vizitiranih in vernikov splošno, bogoslužni red, cerkvene stavbe, opremo... Posebej vizitirani so bili: kanoniki, župnik, župan in sodnik, če ga je kraj imel, vasih pa tudi drugi ljudje.

Iz vizitacijskih poročil, ki skupaj obsegajo okrog 760 strani ali povprečno 40 vsako, je razvidno, da so se duhovniki držali pastoralnih navodil, da je bilo versko življenje zelo razgibano, čeprav so morali škofje marsikaj tudi grajati, prepovedati ali zapovedati.

Pečat vernosti Škofije Koper, zlasti na podeželju, je ves čas dajalo glagoljaštvo. Glede na to, da so pri nas začeli glagoljati šele po turških vpadih na Balkan, zlasti v Bosno, se postavlja vprašanje, kdo je za vernike na podeželju skrbel poprej.

Izredno pomembno za versko življenje na podeželju je bilo koprsko ilirsko semenišče (ustanovitelj Naldini; delovalo od 1710 do 1818).

Velik dogodek v 18. stoletju (zlasti za mesto Koper) je bila povečava stolnice v letih 1716-1745.

1) Dediščina 17. stoletja¹

a) Koper – "Mali Vatikan". Primerjava ni pretirana, saj je bilo v mestu ob koncu 17. stoletja in potem še vse 18. stoletje 32 škofijskih ali svetnih cerkva ter 8 samostanskih. V Valdoltri je bil benediktinski samostan, v Piranu in Izoli pa frančiškanski samostan. Vsega skupaj je bilo v škofiji devet moških samostanov in dva ženska. Škofija je bila razdeljena na štiri ali pet vikariatov oz. dekanij. "Podeželski" vikariati ali dekanati (zunaj Kopra) so bili Piran, Izola, Kubej in Krkavče. Piranski dekanat je imel 36 cerkva, izolski 19, kubejski 56, krkavški pa 28. V škofiji je bilo 181 sakralnih objektov v 17 župnijah, če med župnije štejemo tudi Koper.

Pospeševalci verskega in liturgičnega življenja so bili številni duhovniki, svetni in redovni, ki jih je bilo sredi 18. st. v vsej škofiji okrog 200 (Luglio, 2000, 211). V Kopru je delovalo 27 bratovščin (Naldini, 1700, 152-243).² Za vso škofijo je seveda

1 Glavni vir je Naldini (Naldini, 1700).

2 Številčenje strani je napačno: 152, 147... Bratovščine gl. 244-248. Za Truške str. 385.

število še precej večje, saj jih je bilo samo v Truškah 18.

b) Verniki so močno častili "ljudske" svetnike ter zavetnike posameznih bratovščin in cerkva.

c) Bile so številne procesije; najbolj znana je bila koprška 21. oktobra ob obletnici posvetitve stolnice in ob priložnosti sejma (Naldini, 1700, 46). Procesija je bila tudi za sv. Marto in za sv. Barbaro (Naldini, 1700, 205). Prav tako so bile procesije v Izoli, Piranu in po vaseh ob njihovih praznikih ter za sv. Rešnje telo.

č) Še vedno je bilo zelo razširjeno češčenje relikvij, zlasti ob štirih praznikih: za božič, veliko noč, za sv. Marka in sv. Nazarija (poljub relikvij).

2) Škofijske sinode v 18. stoletju

"Sinoda je zborovanje škofov, izbranih duhovnikov in laikov, na katerem se posvetujejo o zadevah Cerkve ali škofije." Tako pove *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Sinode so lahko redne ali izredne. Koprške so bile izredne in so skušale odgovoriti izzivom časa in klicu Duha.

Vsebina sinod je celotno življenje Cerkve, pomemben del vsebine pa je ravno skrb za bogoslužje. Tako tudi v štirih koprskih sinodah v letih 1722, 1737, 1766 in 1779. Prvo je sklical škof Anton Marija Boromeo, drugo Avguštín de Brutis, tretjo Karel Camuccio, četrto pa Bonifacij de Ponte. Vse sinodalne seje so potekale v katedrali v prezbiteriju. Za sinodo leta 1766 je narisano celo načrt, kje naj kdo sedi.

Vse štiri sinode imajo podobno vsebino, ki je bila več ali manj ustaljena tudi v drugih škofijah. Tukaj bomo našli le poglavja, ki zadevajo liturgijo.

1722, 4. in 5. maja	1737, 6.-8. maja	1766, 16.-18. aprila ³	1779, 20.-22. julija
Decretum de Officio Mortuorum	De Reliquiis et veneratione Sanctorum	De Sacramentis in genere	De Cultu Sanctorum, Sacrarum Imaginum et Reliquiarum
De Sacramentis	De Sacris Imaginibus	De Baptismo	De Indulgentiis
De Divinis Officiis seu Horis Canonice et Missis	De Indulgentiis	De Confirmatione	De Jejunio
De Festis, Vigiliis et Reliquiis	De Jejunio	De Eucharistia	De Festorum observatione

3 V Kapiteljskem arhivu Škofije Koper je besedilo sinode v rokopisu. Zdi pa se, da je bilo pozneje natisnjeno, saj na to namiguje opomba na koncu.

Sanctorum			
Tabella Festorum Immobiliium	De Festorum Observantia	De Poenitentia	De Sacramentis in genere
Festa Mobilia	De Ecclesiis et earumdem reverentia	Casus reservati in suas Classe distributi	De Sacramento Baptismi
De Funeribus et Sepulturis	De Sacramentis in genere	I. Contra Deum et virtutem religionis	De Sacramento Confirmationis
	De Baptismo	II. Contra vitam prossimi	De Sacramento Poenitentiae
	De Confirmatione	III. Contra iustitiam	De Sacratissima Eucharistia
	De Poenitentia	IV. Contra Castitatem	De Sacrosancto Missae Sacrificio
	De Sanctissima Eucharistia	De Extrema Uctione	De Extrema Uctione
	De Extrema Uctione	De Sacramento Ordinis	De Sacramento Ordinis et Exorcismis
	De Ordine	De Matrimonio	De Sacramento Matrimonii
	De Exorcismis	De Exorcismis et Benedictionibus	De Processionibus et Funeribus
	De Sacrificio Missae	De Sacramento Missae Sacrificio	
	De Matrimonio	De Officio Divino, et servitio Eccle- siae praestando	
		De Processionibus, Funeribus et Sepulturis	
		De Festis et Vigiliis	
		De veneratione Sanctorum eorum- que Reliquiis, et Imaginibus	

Poblize poglejmo vsebino prve sinode, kar zadeva liturgijo. Delitev zakramentov je pridržana župnikom, razen obhajilo v velikonočnem času in vedno spoved v smrtni ne-

varnosti. Pri obredih naj duhovniki uporabljajo rimski obrednik. Krst otrok naj bo vedno v župnijski cerkvi, razen v smrtni nevarnosti; podeli naj se največ 10 dni po rojstvu. Botra naj bosta moški in ženska, dovolj poučena v veri in vsaj v velikonočnem času pri sv. obhajilu. Pri krstu nastane med botri in krščenci duhovno sorodstvo, ki je zadržek pri morebitnem sklepanju zakona (določba tridentinskega koncila). Otrok naj ne bo birman sedmim letom. K spovedi je treba iti vsaj enkrat na leto (IV. lateranski koncil, 1215). Ženske naj se spovedujejo pokrite in v spovednici. Najsvetejše je treba hraniti v čistem in suhem tabernaklju, hostije naj bodo vsak teden sveže. Bolnikom na domu se obhajilo nosi v posebni posodici, obešeni okoli vratu. Na oltarju gorita med mašo vsaj dve sveči. Sveta popotnica se nosi na slovesen način. Čas za velikonočno obhajilo je od cvetne do bele nedelje (torej le 14 dni). Bolniško maziljenje smejo deliti le župniki in z njihovim dovoljenjem tudi drugi duhovniki. Če se le da, naj se ta zakrament podeli, ko je človek še pri zavesti, sicer pa le, če se domneva, da je (ali da bi) za maziljenje prosil. Nižjih redov ne more prejeti mlajši od 12 let in kdor ni dovolj poučen. Za višje redove je potrebna starost vsaj 21 let. Oklici pred sklenitvijo zakona morajo biti javni in tri nedelje ali praznike zapored. Poroka naj bo v cerkvi po maši; naj se ne opušča slovesni blagoslov. Na svojem ozemlju sme poročati le župnik, drugi duhovniki pa samo z njegovim dovoljenjem. Podatki o poroki in poročencih naj se skrbno vpišejo v poročno knjigo.

V poglavju o molitvenem bogoslužju in o svetih mašah je govor o upoštevanju rimskih liturgičnih knjig (brevir, misal), o liturgičnem koledarju in o stopnjah praznovanja. Tako je določeno, da je treba sv. Nazarija imenovati takoj za apostoli.

Vsako leto je treba praznovati obletnico škofovega posvečenja, obletnico smrti prejšnjega škofa in obletnico prihoda škofa v mesto oz. prevzema škofije. Tretjega novembra ali pa blizu tega dneva naj bo maša za pokojne škofo, kanonike v Kopru in v kolegialnih cerkvah. Eno mašo je treba opraviti za vsakega pokojnega duhovnika, za škofa pa tri.

V poglavju o praznikih, viglijah in relikvijah svetnikov sinoda določa, naj duhovniki spodbujajo ljudi za obisk nedeljske in praznične maše, večernic in krščanskega nauka za odrasle. Liturgični post je zapovedan za 18. junij, dan pred praznikom sv. Nazarija, in pred vsemi prazniki, kakor to določajo splošni predpisi.

Posebno češčenje se za praznik sv. Nazarija izkazuje njegovim posmrtnim ostanom (sarkofag se odpre med posebnim obredom). Manj slovesno, a vendar poudarjeno je češčenje relikvij mučenca sv. Justina in blaženega Elija za njuna praznike.

Liturgični koledar (Tabella festorum immobilium et mobilium) vključuje seznam 41 stalnih praznikov in šest premakljivih, poleg nedelj seveda. 19. junija je praznik sv. Nazarija, 18. julija blaženega Elija, 21. oktobra pa obletnica posvetitve stolnice. Premakljivi prazniki so isti kakor danes, odvisno od datuma velike noči. Pred vsemi večjimi prazniki je zapovedan post (14 postnih dni v letu).

Sl. 1: Škof Paolo Naldini (1686-1713), eden najzaslužnejših koprskih škofov, avtor znamenitega dela "Corografia ecclesiastica o sia Descrizione della Città e della Diocesi di Giustinopoli detto volgarmente Capo d'Istria", Venezia 1700 (Pokrajinski muzej Koper).

Fig. 1: Paolo Naldini (1686-1713), uno dei vescovi più benemeriti di Capodistria, autore della famosa "Corografia ecclesiastica o sia Descrizione della Città e della Diocesi di Giustinopoli detto volgarmente Capo d'Istria", Venezia 1700 (Museo regionale di Capodistria).

Pokopavanje je bilo opravilo župnikov, kakor je predvidela že Naldinijeva sinoda iz leta 1690. Pogreb mora biti opravljen najmanj 12 ur po smrti, 40 ur po smrti pa, če je bila nagla smrt. Pogreb je bil možen vsak dan, razen na veliki petek, na veliko noč; na praznike Device Marije in na druge slovesne praznike ni bil mogoč pogreb v dopoldanskih urah (verjetno zaradi svetih maš, ki so bile dopoldne in jih je bilo za praznike več); vse druge dni v letu je bil pogreb dovoljen po sončnem vzhodu in pred njegovim zahodom. Cerkveni pogreb je treba odreči tistim, ki se v teku enega leta niso spovedali in v velikonočnem času niso šlo k obhajilu (kar mora biti javno znano) ter niso niti ob umiranju pokazali nobenega znamenja kesanja. Otroke je treba pokopavati ločeno, razen če ima družina svojo grobnico. Pokopališča naj imajo primerno ograjo oz. zid, da ne bi živali mogle nanj. Pri pogrebu naj raznih zastav in znakov ne nosijo otroci. Kleriki vseh vrst naj bodo oblečeni primerno svoji službi.

Sinode v letih 1737, 1766 in 1779 še izčrpnije govorijo o bogoslužnem življenju v škofiji. Več je teološke vsebine, disciplinski segment pa je še bolj razčlenjen. Vse sinode omenjajo obveznost znanja "ilirskega" jezika v semenišču za tiste, ki bodo župnikovali na podeželju. Če so slovanskega rodu, da ne bi svojega jezika pozabili; če pa so Italijani, da bi se ga naučili (AŠK, 1779, 159).

3) Vizitacije v 18. stoletju

Vizitacija je "pregled in presoja delovanja kake cerkvene ustanove po določbah cerkvenega prava" (Slovar, 1991), zato se imenuje tudi kanonična vizitacija. Gre za tiste preglede in presoje župnij, ki jih opravi škof sam ali kdo drug v njegovem imenu in z njegovim pooblastilom. Cerkvene ustanove so lahko župnije, samostani ali drugi cerkveni subjekti, ki delujejo po določbah cerkvenega prava oz. je njihova ustanoviteljica Cerkev. Področja pregleda in presoje so mnogovrstna, od osebnega življenja klerikov in vernikov do bogoslužja, pisarne, arhiva, knjižnice, gospodarskega življenja itd. cerkvene ustanove.

Kapiteljski arhiv Škofije Koper hrani 19 vizitacijskih poročil iz 18. stoletja (KAŠK, 387). Iz popisa arhivskega gradiva in iz naslovov vizitacij je razvidno, da jih je bilo še več, pa so se izgubila.

datum	vizitator	vizitirane župnije in ustanove	Opombe
1) 17.4.1735	Avguštin de Brutis (1733-1747)	Prima Visita Generale della Catedrale	20 strani; podrobna navodila
2) 19.4.1739	Avguštin de Brutis	Seconda Visita Generale della Cattedrale	14 strani; podrobna navodila

3) 31.8. - 8.9.1748	Janez Krstnik Sandi (1747-1756)	piranska župnija in dekanat ⁴	65 strani; opisan vsak dan posebej
4) 9. - 20.7.1757 ⁵	Karel Camucio (1756-1776)	Prima Visita Generale della Cattedrale	18 strani; posebno pismo sestram avguštinkam pri Sv. Blažu ⁶
5) 18.5. - 4.6.1763	Karel Camucio (1756-1776)	Secunda Visitatio Parochialium Forensium	63 strani; škof je obiskal vse župnije zunaj Kopra ⁷
6) 31.5. - 8.6.1770	Karel Camucio (1756-1776)	Tertia Visitatio Generalis Collegiatae Pyrhani	37 strani; obisk in popis vseh cerkva v Piranu ⁸
7) julij-avgust 1770 ⁹	Karel Camucio (1756-1776)	Tertia Visitatio Generalis Collegiatae Insularum (Izola)	41 strani; obisk in popis vseh cerkva v Izoli
8) 3. - 9.8.1777	Bonifacij de Ponte (1776-1810)	Prima Visitatio Generalis	40 strani; obisk in popis vseh cerkva v Kopru
9) 23.8.1777	Bonifacij de Ponte (1776-1810)	Prima Generalis Visitatio Ecclesiae ac Monasterii S. Clarae de Iustinopoli	6 strani; opis cerkve in opreme
10) 27.8. - 2.9.1782	Bonifacij de Ponte (1776-1810)	Visitatio Generalis Secunda Ecclesiae Collegiatae Pyrhani	32 strani; obisk cerkva, opis opreme
11) 28.10.-31. 10. 1792	Bonifacij de Ponte (1776-1810)	Visitatio Generalis Quarta Ecclesiae Collegiatae Pyrhani	19 strani; obisk cerkva, opis opreme

4 Naslovna stran raztrgana, zato ni mogoče razbrati točnega naslova.

5 Vizitacija ni trajala ves čas, ampak le nekatere dni v tem obdobju.

6 Pismo nosi datum 16. julij 1757. V njem škof prosi sestre, naj še naprej molijo za škofijo.

7 Šmarje, Korte, Kaštel, Krkavče (18. - 21. maja), Koštabona, Pomjan, Marezige, Truške (23. - 26. maja), Sočerga, Movraž, Kubed (28. - 30. maja), Sv. Anton, Dekani, Antinjan, Rižan (1. - 4. junija).

8 Vizitacija posameznih duhovnikov je popisana v posebnem zvezku (21 strani).

9 S časovnimi presledki.

12) 16. - 23.9.1777	Bonifacij de Ponte (1776-1810)	(Vizitacija župnij Marezige in Truške) ¹⁰	46 strani; natančen opis cerkva in opreme
12a) 23. - 25. 9. 1777	Bonifacij de Ponte (1776-1810)	(Vizitacija Dekanov in Rižana) ¹¹	12 strani
13) 23.8. - 15. 9. 1782	Bonifacij de Ponte (1776-1810)	Visitatio Generalis Secunda Parochialium Forensium	cca. 80 strani; precej pastoralno liturgičnih vprašanj (2 zv.)
15) 12. - 21.9.1792	Bonifacij de Ponte (1776-1810)	(Vizitacija nekaterih podeželskih župnij)	31 strani ¹²
16) 3. - 7.11.1792	Bonifacij de Ponte (1776-1810)	Visitatio Generalis Quarta Ecclesiae Collegiatae Insularum	15 str.; vsak duhovnik odgovarja na določena vprašanja
17) 1787, 1792, 1799, 1805	Bonifacij de Ponte (1776-1810)	Visitatia Prima, Secunda, Tertia et Quarta Ecclesiae Collegiatae Muglae	83 strani; vizitiran tudi Osp (prim. op. 19)
18) 12.9. - 12.10.1799 ¹³	Bonifacij de Ponte (1776-1810)	Visitatio Generalis Quinta Parochialium Forensium	50 strani; v Kaštelu je škof poslušal pridigo "in illirico"

Vsako vizitacijo so škofje napovedali in tako seznanili župnike ter javno oblast, kaj nameravajo. Napovedi so različne, od zgolj formalnih do vsebinskih. Za primer bomo pogledali napoved vizitacije Avguština de Bruti leta 1746. Zanima nas vsebina, zlasti kar zadeva liturgijo. Besedilo vizitacij je vedno v italijanščini, ta napoved pa izjemoma v latinščini.¹⁴ V uvodnem delu primerja sebe velikemu duhovniku Aronu, svoje duhovnike pa Aronovim sinovom, ki so Aronu pomagali pri božji službi, med katerimi

10 Ni posebnega naslova.

11 Ni posebnega naslova.

12 Prvič sta bili vizitirani župniji Osp in Predloka (Lonche), ki sta 1784 prešli iz tržaške v koprsko škofijo.

13 Z nekaj presledki.

14 *Monita juxta Sacros Canones Clero suae Diocesis anuntiata ab Illustrissimo, et Reverendissimo D.D. Augustino Co. de Brutis Episcopo Justinopolitano Comiteque Antignani etc. in Quarta Generali ejusdem Dioecesis Visitatione.*

posebej imenuje Elezarja in Itamarja (prim. 2 Mz 28, 1). Nadalje primerja sebe apostolskemu zboru, duhovnike pa dvainsedemdesetim učencem, ki jih je Jezus poslal po dva in dva v vsako mesto in kraj, kamor je hotel sam priti. Zato čuti veliko dolžnost, da se trudi biti podoben dobremu pastirju Kristusu. Duhovnike opominja, naj ne upoštevajo le sklepov raznih škofijskih sinod in prejšnjih vizitacij, ampak jih opozarja tudi na to, kar jim namerava povedati v pismu. Gre za naslednje stvari, za katere se bo ob vizitaciji zanimal:

1. Življenje in dejanja duhovnikov naj bodo neoporečna.
2. V župniščih so lahko kot gospodinjske pomočnice le krvne sorodnice.
3. Nihče naj ne oblači rdečih ali vijoličnih oblačil pri opravljanju bogoslužja,¹⁵ ampak le črna; izven bogoslužja naj kleriki nosijo kleriško obleko.
4. Kleriki naj imajo vedno tonzuro in kratke lase.
5. Nihče naj ne bo pijan ali prepirljiv (naj se ne pravda). Naj ne nosi orožja, naj se ne udeležuje lova in naj ne pije po gostilnah. Naj se ne ukvarja s trgovino in naj ne zahteva obresti. V jedi in pijači naj bo zmeren in naj se vedno izkaže za vrednega božjega služabnika.
6. Sveto mašo naj opravi vedno tešč in nikoli izven cerkve ali na neposvečenem kraju. Vedno naj bo v talarju, pri maši pa naj ima amikt, prepasano albo, manipelj,¹⁶ štolo in plašč.
7. Kelih in hostije naj prekriža z iztegnjenimi in primaknjenimi prsti.
8. Vstopni spev, mašne prošnje, berila, stopniški spev, evangelij, vero... naj duhovniki molijo glasno, kanon (evharistično molitev) pa polglasno.
9. Sv. Rešnje telo in Rešnjo kri naj duhovniki zaužijejo z vsem spoštovanjem.
10. Korporali (telesniki) in drugi paramenti morajo biti nadvse čisti. Kelih in patene naj bodo zlati ali srebrni; svete posode pa morajo duhovniki čistiti lastnoročno.
11. Oltar naj bo pokrit vsaj s tremi prti. Nanj naj se ne polaga ničesar, razen kar je potrebno za mašo.
12. Ženske naj ne pristopajo k oltarju in naj se ne dotikajo keliha.
13. Vsak župnik mora imeti misal, brevir, martirologij in liturgični koledar škofije.
14. Psalme pri brevirju je treba brati razumljivo, zbrano in pobožno tako v koru kakor tudi zasebno.
15. Kleriki naj študirajo in meditirajo.
16. Duhovniki naj vernikom jasno povedo njihove pregrehe (splošno, po načelu, da se greh pove, ne pa grešnik).
17. Vsako nedeljo in praznik naj duhovniki pridigajo.
18. Razlagajo naj vsebino veroizpovedi in očenaša.

¹⁵ Rdeča oz. vijolična barva talarja je privilegij kardinalov oz. škofov.

¹⁶ Amikt je naramnica, neke vrste pregrinjalo za ramena, ki je bilo pod albo. Manipelj je bil del mašne obleke, ovit nad levim zapestjem, ostanek nekdanje brisače, s katero so si duhovniki otirali pot.

19. Post v postnem času, ob kvatrah in druge postne dni je treba držati.
20. Pred pepelnico naj duhovniki povabijo ljudi k spovedi; pri spovedi naj jim naložijo pokoro primerno teži grehov.
21. Verniki naj trikrat na leto prejmejo sveto obhajilo: za božič, za veliko noč in za binkošti. V skrajnem primeru vsaj za veliko noč.¹⁷
22. Duhovniki naj bodo na voljo za spoved vse praznične dni, še najbolj pa za praznike Device Marije.
23. Možje naj se določene dni zdržijo svojih žena.
24. Ob nedeljah in praznikih naj se ne opravljajo hlapčevska dela.
25. Žensko petje in zборе (zlasti pred cerkvijo) je treba prepovedati.
26. Nihče naj ženske ne pripelje domov, ne da bi se poprej z njo poročil po cerkvenih predpisih.
27. Nihče naj nima ugrabljene žene, krvne sorodnice ali druge žene (poleg prve).
28. Pastirji svinj in drugih živali naj vsaj vsako nedeljo pridejo k maši in duhovniki naj jih poučujejo v veri.
29. Zaročence je treba izprašati krščanski nauk, jih opozoriti na poprejšnjo spoved in obhajilo ter da morajo otroke krstiti čimprej po rojstvu.
30. Botri naj poskrbijo, da se bodo krščenci naučili vero in očenaš.
31. Krstni kamni naj bodo vedno čisti.
32. Duhovniki naj ne zahtevajo plačila za krst otrok ali odraslih in ne za spoved bolnikov, da ne bi kdo zaradi tega umrl nepreviden.
33. Pri krščevanju, previdevanju, spovedovanju, priporočanju duše in pri pokopavanju je treba upoštevati obred in cerkveno pravo.
34. Bolnike naj z bolniškim oljem mazili samo duhovnik, kakor naroča apostol (Jakob).¹⁸
35. Z izobčenimi ni dovoljeno imeti nikakršnih stikov. Nihče naj ne mašuje v njihovi navzočnosti; to je treba povedati tudi ljudem.
36. Duhovnikom, ki nimajo tonzure, in tistim, ki ne nosijo duhovniške obleke, naj se ne dovoli maševati.
37. Sveta evharistija in blagoslovljena olja naj bodo shranjeni na čistem in varnem kraju; ključe naj imajo župniki.
38. Od časa do časa naj se ob nedeljah pred mašo blagoslovi voda, s katero naj duhovnik vernike pokropi; za to je treba imeti posebno posodo.
39. V drugi župniji ne sme nihče maševati, razen z župnikovim dovoljenjem; ne sme sprejeti njegove bire.
40. Cerkevno premoženje se ne sme prodajati ali kako drugače odtujevati.
41. Nihče ne sme v cerkvi postaviti oltarja brez vednosti škofa.
42. Cerkevne strehe morajo biti urejene, okna in vrata pa dobro zaprta. V cerkvah

17 V tem je šel škof Avguštin dlje, kot je predpisano za vso Cerkev.

18 Gre za določilo, da bolniško maziljenje lahko deli samo duhovnik ali škof.

naj ne bo ničesar, kar ni za bogoslužno rabo.

43. Pred tabernakljem naj noč in dan gori ena ali več luči.

44. V vsaki zakristiji naj bodo sakrarij¹⁹ in voda ter brisača, da si duhovnik pred sveto mašo umije roke.

45. Obredi naj se opravljajo slovesno.

46. Poskrbi je treba za uboge, tujce, romarje, vdove in sirote; do njih naj se goji gostoljubje.

47. Duhovniki naj dajejo vernikom zgled urejenega in celovitega življenja. Kakršen duhovnik, tako ljudstvo.

Hitro lahko ugotovimo, da je veliko navodil strogo liturgične narave, precej pa je t.i. pastoralno-liturgičnih napotkov in opozoril. Iz vizitacijskih poročil samih je razvidno, da so se jih duhovniki v veliki meri držali, čeprav so morali škofje marsikdaj tudi grajati, kaj prepovedati ali zapovedati. Za primer si oglejmo vizitacijsko poročilo za župnijo Dekani škofa Bonifacija de Ponteja iz leta 1777.

Vizitacija je bila od 23. do 25. septembra. Najprej je škof vizitiral župnika, nato sodnika in nazadnje župana. Župniku Petru de Fabrisu je bilo 35 let. Župnik je odgovarjal na vprašanja, ki tukaj niso izpisana. Najprej pove, da je njegova dolžnost pridigati, razlagati evangelij, učiti krščanski nauk, deliti svete zakramente in previdevati bolnike. – Njegovi dohodki znašajo 120 dukatov. – Pred tabernakljem gori večna luč. – Verniki ga spoštujejo in se čeznje ne more pritoževati. – Njihova najhujša napaka je preklinjanje. – Javnih grešnikov v župniji ni. – Župnik je vedno pripravljen obiskati bolnika in spovedovati v cerkvi. – Trudi se izpolniti svoje dolžnosti v vsakem pogledu.

Za župnikom je škof vizitiral sodnika Janeza Venica, starega okoli 55 let. – Po njegovem ni nihče umrl brez zakramentov po nemarnosti vernikov ali župnika, ki je – nasprotno – zelo pripravljen obiskati umirajočega, ko ga pokličejo. – Prepričan je, da župnik redno moli brevir, saj ga je pri tem opravilu pogosto videl doma in v cerkvi. – Denarja ne posoja; če pa komu kaj posodi, ne zahteva obresti; ne preklinja, ne prisega in ne dela nobenih škandalov. – V župnišču nima nobene ženske, razen že precej stare gospodinje, o kateri ni bilo slišati nič slabega, in tudi ne o njenih starših. – Župnik nikogar od faranov ne nadleguje. – Za vsak praznik pridiga dvakrat in še večkrat, uči verouk (odrasle), otroke pa uči molitev. – Po sodnikovem mnenju se nihče ne more pritoževati čezenj.

Naslednji vizitiranec je bil župan Dekanov Tomažin Toscan, star okoli 45 let. – Tudi on meni, da nihče ni umrl brez zakramentov po župnikovi nemarnosti, etc.²⁰ – Župan posebej pove, da za delitev zakramentov župnik ne zahteva nobene nagrade.

Naslednji dan, to je 24. septembra, je šel župnik v procesiji k župnišču. Ko je

19 Sakrarij je nekakšen lijak, vdelan v kamen z odtokom v blagoslovljeno cerkveno zemljo. Vanj se vliva voda po pranju telesnika, rutice in oltarnih prtov ter po čiščenju svetih posod.

20 Župan je odgovarjal skoraj enako kot sodnik.

prišel škof iz hiše in stopil pod zanj pripravljeni baldahin, so začeli peti himno *Veni, Creator Spiritus* in se napotili proti cerkvi. Pred cerkvenimi vrati se je škof oblekel v škofovska oblačila in stopil v cerkev. Župnik je začel peti *Benedictus* ter zmolil molitev *Deus humilium visitorum*. Med petjem antifone na čast sv. Mariji Vnebovzeti, zavetnici cerkve, se je škof povzpел k oltarju in na listni strani pel molitev k Blaženi Devici, nato pa številno ljudstvo blagoslovil. Ko je sestopal od oltarja, je odložil mitro, pastoral in pluvial ter si nadel mašni plašč, nakar je začel sveto mašo. Po evangeliju je šel od oltarja, vzel mitro in se napotil h katedri, ki je bila zanj pripravljena na evangelijski strani, kjer je poslušal pridigo v slovenčini (in illirico). Pridigo je imel župnik iz Predloke.²¹ Po pridigi je škof nadaljeval sveto mašo. Po maši je odložil mašni plašč in štolo bele barve, si nadel črno štolo in preprosto mitro.²² Najprej je molil za rajne v cerkvi, nato je odšel na pokopališče, ga obhodil in blagoslovil grobove ter se vrnil v cerkev. Za obisk Najsvetejšega, ki je sledil neposredno po vrnitvi iz pokopališča, si je nadel štolo in pluvial bele barve. Najsvetejše je bilo spravljeno v tabernaklju, narejenem iz marmorja, ter v srebrnem ciboriju. Nato je škof podelil ljudem blagoslov z Najsvetejšim.

Sledilo je spraševanje birmancev iz znanja krščanskega nauka. Rečeno je, da so kar dobro znali. Po preizkusu znanja je bila birma. Poudarjeno je, da jo je podelil le nekaterim: tistim, ki so bili dovolj pripravljeni.

Na vrsti je bila vizitacija cerkve same, ki je imela pet oltarjev. Veliki ali glavni oltar je bil posvečen Mariji Vnebovzeti. – Oltar je imel vso potrebno opremo (prte, prtiče, svečnike... križ.). Vse maše, ki se opravljajo v župniji in so vezane na kakšen beneficij, so popisane v seznamu v zakristiji. – Krašenje oltarja je obveznost vasi. – Vse maše, ki morajo biti darovane bodisi ob oltarjih te cerkve, bodisi v podružni cerkvi sv. Nedelje, so vpisane v seznamih v zakristiji; tam so vpisane tudi druge maše, ki jih mora opraviti župnik. – Tudi oltar z Najsvetejšim ima vso potrebno opremo. – Zanj skrbi "šola"²³ Najsvetejšega zakramenta. – Za oltar Spočetja Brezmadežne Device in za maše pri tem oltarju skrbi "šola" Spočetja. – Isto velja tudi za oltar sv. Roka in sv. Sebastijana. – Sledila je vizitacija krstilnika, ki je bil postavljen ob glavnem vhodu. Vizitator si je ogledal tudi spovednico, baldahin za procesijo sv. Rešnjega telesa s štirimi drogovi,²⁴ sveta olja, spravljena v zidu v prezbitariju na evangelijski strani,²⁵ in monštranco. Potem je odšel v zakristijo, kjer si je ogledal

21 Zakaj je imel pridigo župnik iz Predloke? Zdi se, da so se za take slovesnosti župniki pridigarji menjavali, saj je v vizitacijskem poročilu za Bertoke (Rižan) ob isti vizitaciji povedano, da je v slovenščini pridigal župnik iz Dekanov (25. 9. 1777).

22 To je mitra v beli barvi, brez vsakršnih okraskov, kar je v navadi še danes.

23 Verjetno bratovščina.

24 Danes rečemo "nebo".

25 Evangelijska stran je bila leva stran oltarja, gledano iz ladje.

Sl. 2: Bonifacio da Ponte (1776-1810), zadnji škof samostojne koprške škofije (Pokrajinski muzej Koper).

Fig. 2: Bonifacio da Ponte (1776-1810), ultimo vescovo dell'antica diocesi capodistriana (Museo regionale di Capodistria).

kelihe, patene ali plitvice, korporale ali telesnike, purifikatorije ali rutice, burse ali "torbice" za telesnik, pale ali "pokrivalca" za kelih, pregrinjala za kelihe, plašče, štole, maniplje, albe, amikte ali naramnice, cingule ali pasove, pluvial ali veliko ogrinjalo, velum ali malo ogrinjalo, mašno knjigo svetnikov in za rajne. Ogledal si je tudi sezname maš, ki jih mora opraviti župnik, ter malo piksido ali posodico za obhajilo bolnikov na domu. Ko se je vrnil v cerkev, si je ogledal vsa vrata, okna in sploh vso cerkev ter ukazal, da vratca tabernaklja od znotraj prevlečejo z belim blagom. – Nato je v župnišču pogledal krstno, poročno in mrliško knjigo, spravljeno vsako na svojem mestu.²⁶

Po kosilu je obiskal še cerkev sv. Nedelje, ki je spadala pod župnijo. Tam je "šola" te svetnice skrbela za cerkev in za maše, ki so bile vsako nedeljo po novi luni ali mlaju. S cerkvijo in opremo je bilo vse v redu, tako da vizitator ni dal nobenega posebnega ukaza. – Iz župnije Dekani je škof Bonifacij de Ponte šel vizitirat župnijo Rižan oz. današnje Bertoke.

Podobne kakor vizitacija Dekanov so bile tudi vizitacije drugih župnij.

Vizitacije v 18. stoletju so bile zelo temeljite, iz česar je mogoče sklepati, da so duhovniki dobro pastirovali in da je bilo versko življenje zelo razgibano.

4) Glagoljaštvo

Splošno je znano, da so duhovniki glagoljali na vsem podeželju, v Kopru pa le tretjeredniki pri Sv. Gregorju pri vratih Zubenaga, o čemer poroča že Naldini (Naldini, 1700, 199), izčrpnjeje pa Vjekoslav Štefanić. Številne dokumente navaja Lucas Jelić. Tretjeredniki v Kopru so glagoljali do 1806, ko je bil ukinjen njihov samostan (Štefanić, 1956, 238), na podeželju pa še povsod do leta 1833 (Biskupska Konferencija Jugoslavije, 1975, 611).

Postavlja se mi naslednje vprašanje: Če so Slovani (Slovenci) na območju Slovenske Istre že od 7. stoletja dalje in če se je glagoljaštvo razširilo v času turških vpadov, kaj je bilo tistih 700 do 800 let vmes?²⁷

5) Povečava stolnice in gradnja novega, "ilirskega" semenišča

Pavel Naldini je kot velikopotezni škof načrtoval povečavo stolnice in gradnjo ilirskega semenišča že dalj časa; zlasti mu je bilo pri srcu semenišče.

a) Povečava stolnice po načrtih Giorgia Massarija se je začela 1716, končana pa je bila 1745, čeprav znotraj še ne povsem. Za versko življenje Kopa in škofije sploh

²⁶ Iz varnostnih razlogov zaradi morebitnega požara ter kraje.

²⁷ Vprašanje se toliko bolj izostrí, ker zgodovinarji in jezikoslovci po vrsti ugotavljajo, da glagolica ni bila domača iznajdba, ampak uvožena (prim. Zor, 1927, 183-191).

Sl. 3: Benko iz Sočerge, Kustodija iz Predloke, ž. c. sv. Janeza Krstnika, 1466 - detajl (Pokrajinski muzej Koper, kopija).

Fig. 3: Benko da San Quirico, Tabernacolo della chiesa di S. Giovanni Battista a Lonche, 1466 - dettaglio (Museo regionale di Capodistria, copia).

je bil to pomemben dogodek, podobno kot je za župnijo izgradnja nove cerkve ali pa temeljita obnova stare. Vittorio Luglio²⁸ pravi, da je po koncu del "il duomo cominciò a piacere e a inorgoglire la popolazione" (Luglio, 2000, 211).

²⁸ Za začetek obnove gl. Luglio, 2000, 202.

Sl. 4: Notranjščina koprskе stolnice po predelavah iz prve polovice 18. stoletja, ki jih je vodil beneški arhitekt Giorgio Massari.

Fig. 4: Interno della cattedrale di Capodistria in seguito ai lavori di rinnovo eseguiti dall'architetto veneziano Giorgio Massari nella prima metà del Settecento.

b) "Ilirsko" semenišče. O potrebnosti semenišča, kjer bi se izobraževali in vzgajali zlasti duhovniki za Slovence, so pred Naldinijem govorili že njegovi predniki,²⁹ Naldini pa v letih 1693, 1696 in 1699 v pismih Sveti koncilski kongregaciji.³⁰ Semenišče je začelo delovati 4. novembra 1710 in je obstajalo neprekinjeno do leta 1818. Posebno skrb so semenišču posvečale tudi koprške sinode v 18. stoletju, ki posebej omenjajo gojence slovanskega oz. ilirskega porekla (AŠK, 1722, 75-76; 1733, 44-46; 1779, 156-160).

Sklep

Liturgično življenje v koprski škofiji je bilo izraz močne vere in ljudske pobožnosti. Poleg številnih duhovnikov in redovnikov, saj je po eden prišel na približno 125 ljudi,³¹ so na bogoslužno življenje močno vplivali "veliki" škofje 18. stoletja, zlasti Pavel Naldini, Avguštin Bruti in Bonifacij de Ponte. Za vernike slovenskega porekla pa je bilo nadvse pomembno ilirsko semenišče. Njegova ukinitvev leta 1818 je pomenila veliko duhovno in pastoralno škoda, zlasti za Slovence.

29 Npr. škof Hieronim Rusca (1620-1630) v pismu apostolskemu nunciju v Benetkah leta 1623. Omenja, da bi bilo potrebno semenišče tudi za druge pokrajine: "Dalmazia, Croatia, Carnia, Cragno et Schiavonia". (prim. Novach, 1927, 11-12).

30 Za 17. st. Jelić, 1906, 230, 231, 233; za 18. st. pa Jelić, 1906, 7, 19, 82.

31 Danes na 1.530 prebivalcev.

LA LITURGIA NEL SETTECENTO A CAPODISTRIA E NELLA SUA DIOCESI

Ivan LIKAR

Diocesi di Capodistria, SI-6001 Koper-Capodistria, c.p. 114, Piazza Brolo 11

RIASSUNTO

La liturgia e la devozione popolare rappresentano gli aspetti più evidenti della fede di una comunità religiosa. Nel Settecento la fede era saldamente presente nella vita pubblica e privata della diocesi, come testimoniato, fra l'altro, dai numerosi edifici religiosi (181), dai nove conventi maschili, dai due femminili, dai circa 200 preti (fra secolari e regolari; uno ogni 125 abitanti) e dalle molte confraternite (27 nella sola Capodistria).

La valida opera pastorale è dimostrata anche dai numerosi sinodi diocesani. Sino a noi sono giunti i testi di solo quattro di essi: quelli del 1722, del 1737, del 1766 e del 1779, convocati rispettivamente da Antonio Maria Borromeo, Agostino de Bruti, Carlo Camucio e Bonifacio da Ponte. I sinodi abbracciavano l'intera vita della Chiesa, della quale propria la liturgia è un aspetto importante (la messa come centro dell'intera liturgia, gli altri sacramenti e i sacramentali, la venerazione dei santi e delle reliquie, l'elenco delle feste, le indulgenze, i digiuni...).

All'inizio di ogni sinodo c'era la rivelazione del dogma, seguivano i consigli pastorali, in altre parole le norme disciplinari. Queste erano molto precise e, naturalmente, impegnative. Il sinodo del 1722 stabilì, ad esempio, che bisognava rivolgersi esclusivamente al proprio parroco per ricevere i sacramenti, con l'unica eccezione costituita dalla comunione pasquale. I parroci dovevano usare il rituale romano (1614), il battesimo andava somministrato sempre nella parrocchia del neonato, i padrini dovevano essere un maschio ed una femmina, educati alla fede e comunicatisi almeno a Pasqua. La cresima non doveva essere amministrata prima del compimento del settimo anno e la confessione andava fatta almeno una volta l'anno, le donne sempre nei confessionali. Il Santissimo Sacramento andava conservato in un tabernacolo robusto e asciutto, durante la messa dovevano ardere sull'altare due candele, l'unzione degli infermi doveva essere amministrata solo dai parroci e, con il loro assenso, da altri sacerdoti; nessuno poteva ricevere gli ordini minori prima del dodicesimo anno e quelli maggiori primi dal ventunesimo, le partecipazioni di matrimonio dovevano essere pubblicate per tre domeniche o per tre feste consecutive, sul suo territorio solo il parroco aveva facoltà di celebrare matrimoni, anche se poteva delegarlo ad altri...

In occasione della festa di San Nazario si onoravano le sue reliquie in un sarcofago aperto.

Oltre ai sinodi, anche le visite pastorali erano molto importanti per la vita della diocesi. Erano compiute dal vescovo in persona o da qualche suo delegato. Negli

archivi della Diocesi di Capodistria sono conservate 19 relazioni, più o meno ampie, sulle visite, anche se in realtà esse furono molte di più. Il Concilio di Trento aveva stabilito, infatti, che dovevano tenersi almeno una ogni cinque anni. Bonifacio da Ponte ne compì ad esempio ben 12, più di qualunque altro. Le visite riguardavano le parrocchie, i parroci, i giudici (se presenti nella zona), i podestà e altre istituzioni religiose (ad esempio i conventi). Era esaminata la vita religiosa e morale di tutti i visitati e dei fedeli in generale, l'ordine liturgico, le chiese e gli arredi, lo stato delle finestre e delle porte, dei paramenti degli altari, le vesti liturgiche, i vasi sacri, i libri... In breve come erano realizzate nella pratica le decisioni dei sinodi. Dalle relazioni sulle visite pastorali, che comprendono circa 760 pagine, in media 40 per ogni volume, emerge che i sacerdoti si attenevano alle regole pastorali e che la vita religiosa era molto varia, anche se i vescovi dovevano ricorrere pure a biasimi, divieti e ordini.

Una nota particolare alla religiosità della diocesi era data dall'uso della liturgia glagolitica, ovviamente solo nel circondario. Nei centri maggiori la lingua usata nella liturgia era il latino, fatta eccezione per la chiesa di San Gregorio, presso Porta Zubenaga, dove i monaci del terz'ordine, che qui rimasero sino al 1806, anno di chiusura del convento, officiavano su testi glagolitici. C'è da chiedersi chi si era preso cura dei fedeli delle campagne prima delle scorrerie turche, quando ancora non c'erano preti che usavano il glagolitico.

Nel 1710 il vescovo Naldini fondò il seminario illirico, proprio per le necessità dei glagoliti. Esso rimase attivo per ben 108 anni.

*Un grande sprone per i fedeli della diocesi, soprattutto per quelli di Capodistria, fu l'ampliamento della cattedrale, effettuato fra il 1716 ed il 1745. Come ha scritto Vittorio Luglio nel suo *L'antico vescovado giustinopolitano* "il duomo cominciò a piacere e a inorgoglire la popolazione".*

Parole chiave: diocesi, liturgia, testi in glagolitico, Capodistria, Settecento

VIRI IN LITERATURA

AŠK - Arhiv Škofije Koper. Škofijske sinode, 1722, 1737, 1766, 1779, fasc. 382.

KAŠK - Kapiteljski arhiv Škofije Koper. Kanonične vizitacije, fasc. 387.

Biskupska konferencija Jugoslavije (1975): Opći šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji. Cerkev v Jugoslaviji. Zagreb.

Jelić, L. (1906): Fontes historici liturgiae glagolitico-romanae. Veglae.

Luglio, V. (2000): L'antico vescovado giustinopolitano. Tredici secoli di storia attraverso i vescovi e le chiese dell'antica diocesi di Capodistria. Trieste, Edizioni Luglio.

Naldini, P. (1700): Corografia Ecclesiastica o sia descrizione della citta' o della diocesi di Giustinopoli detto volgarmente Capo d'Istria. Pastorale Divertimento di Monsignor Paolo Naldini. Gia' Assistente d'Italia nel Sacro suo Ord. Agost. & ora Vescovo della Chiesa Giustinopolitana. Venezia, Gierolamo Albrizzi.

Novach, M. (1927): Notizie storiche sui seminari di Capodistria, Trieste e Parenzo pubblicate il 20 giugno 1927 in occasione dell'inaugurazione dell'ala Pio XI e dell'istituzione del seminario interdiocesano. Capodistria.

Slovar (1991): Slovar slovenskega knjižnega jezika. Ljubljana.

Slovenska škofovska konferenca (2000): Letopis Cerkve na Slovenskem. Stanje 1. 1. 2000. Ljubljana.

Štefanić, Vj. (1956): Glagoljaši u Kopru. Zagreb.

Zor, J. (1927): Glagolska pričevanja na Slovenskem. Bogoslovni vestnik, 45/1985. Ljubljana, Teološka fakulteta, 183-191.